

Smoleńska, Barbara

Archiwum rodziny Hauke i spuścizna gen. Józefa Ludwika Hauke-Bosaka

Przegląd Historyczny 69/3, 491-509

1978

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

BARBARA SMOLEŃSKA

Archiwum rodziny Hauke i spuścizna gen. Józefa Ludwika Hauke-Bosaka

W 1973 r. wpłynął do Biblioteki Narodowej bardzo cenny dar ze Szwajcarii — Archiwum rodziny Hauke ze spuścizną gen. Józefa Hauke-Bosaka. Zespół ten został w Bibliotece Narodowej szczegółowo skatalogowany (sygn. rkps 9601—9649) i stanowi z pewnością jedną z najcenniejszych spuścizm w jej zbiorach. Warto więc poznać bliżej jego dzieje i zawartość.

Józef Ludwik Hauke-Bosak (1834—1871), pułkownik armii rosyjskiej, generał i jeden z najdzielniejszych dowódców powstania styczniowego, działacz lewicowych organizacji i ugrupowań polskiej emigracji postyczniowej oraz międzynarodowych, wreszcie dowódca I-szej brygady Armii Wogezów walczącej pod dowództwem Garibaldi w obronie republiki francuskiej, jest postacią zbyt dobrze znaną, zwłaszcza dzięki opublikowanej niedawno obszernej i wyczerpującej biografii pióra Eligiusza Kozłowskiego¹, aby omawiać tu szczegółowiej jego życiorys i działalność. Można tylko zauważyć, że Bosak był jedną z najpopularniejszych postaci polskiej emigracji postyczniowej, a popularność jego ogromnie spotęgowała bohaterska śmierć pod Dijon w wojnie francusko-pruskiej (21 stycznia 1871). Wyrazem tego są dziesiątki zachowanych listów kondolencyjnych oraz liczne wzmianki i artykuły poświęcone Bosakowi w prasie krajowej i zagranicznej, jakie się ukazały zaraz po jego śmierci. Nic więc dziwnego, że już w 1871 r. pojawiły się pierwsze próby biografii Bosaka, a gromadzenie i wykorzystywanie jego spuścizny zaczęło się niemal nazajutrz po zgonie. Pierwsze tego rodzaju poczynania wiążą się z osobą żony generała Marii z Koczanowskich Hauke. Przede wszystkim dążyła ona do odzyskania korespondencji, fotografii i innych papierów, które znajdowały się przy mężu w chwili śmierci i korespondowała w tej sprawie z adiutantem Bosaka z okresu walk pod Dijon Paulem Vichardem. Coś tą drogą uzyskała, nie wiemy jednak bliżej co². Z drugiej strony Maria Hauke starała się gromadzić materiały dotyczące śmierci generała. Również od Vicharda otrzymała kopię jego raportu przesłanego generałowi Bordonne, szefowi sztabu generalnego armii Wogezów o przebiegu walk pod Dijon w dniu 21 stycznia 1871 r. Zbierała też systematycznie wycinki prasowe (głównie z prasy szwajcarskiej i francuskiej) dotyczące śmierci Bosaka i jego biografii oraz późniejszych rocznicowych uroczystości bosakowskich (szczególnie w Dijon). Jeszcze w 1892 r. zbierał dla niej tego rodzaju wiadomości za zapłatą nieznaną bliżej Jules Joissant³.

Do spuścizny Bosaka znajdującej się w ręku Marii Hauke rychło usiłovali dotrzeć jego biografowie. Jednym z pierwszych był Romuald Jaworowski, przyjaciel rodziny, który zajmował się przewiezieniem zwłok generała z Dijon do Genewy i jego pogrzebem, a następnie był w bliskim kontakcie z Marią Hauke, troszcząc

¹ E. Kozłowski, *Generał Józef Hauke-Bosak*, Warszawa 1973.

² Archiwum rodziny Hauke w Bibliotece Narodowej w Warszawie, [cyt. dalej: BNar., AH], sygn. III 9637, t. 4, k. 5—34; listy P. Vicharda do Marii Hauke z 9 lutego i 3 kwietnia 1871 oraz z 24 stycznia 1875 r.

³ BNar., AH, sygn. III 9637, t. 2, s. 127—128: L. Joissant do Marii Hauke, 4 marca 1892.

się serdecznie o osieroconą rodzinę. Spod jego pióra wyszedł artykuł biograficzny w formie listu zamieszczonego w lokalnych dziennikach ukazujących się w Dijon („Le Bien Public” i „Le Progrès de la Côte d’Or” z 17 stycznia 1872)⁴. Jest to artykuł panegiryczny, nie wolny zresztą od nieścisłości. Są jednak dane, że Jaworowski myślał o poważniejszym zarysie biograficznym. Świadczy o tym list Marii Hauke do niego z 7 lipca 1879, w którym odpowiada na zapytania o konkretne listy (np. Bonneta właściciela terenu, na którym poległ Bosak, Gambetty, Garibaldiego i in.). W liście tym Maria Hauke stwierdza, że korespondencja jej męża jest bogata i interesująca, oraz zgłasza gotowość jej udostępnienia; podkreśla też, że posiada komplet dzienników francuskich z artykułami o Bosaku⁵. Nie wydaje się jednak, by Jaworowski zrealizował swe zamierzenia.

Do materiałów bosakowskich znajdujących się w ręku Marii Hauke, a także siostry Bosaka ks. Salomei San Cataldo dotarł również Justin Ledeuil d’Enquin, który w latach 1891—1893 pracował nad biografią generała, ograniczając się niemal wyłącznie do jego udziału w wojnie francusko-pruskiej, opisu walk pod Dijon

⁴ Romuald J. Jaworowski 1829—1912. Daty życia ustalone na podstawie listu Fr. Mange’a do NN z 18 kwietnia 1912, w którym pisze o pogrzebie Jaworowskiego, zmarłego w wieku 83 lat (BNar., sygn. 8643, k. 100). R. Jaworowski był emigrantem, przebywał we Francji, w Stanach Zjednoczonych i w Anglii. Brak danych skąd pochodził i w jaki sposób znalazł się na emigracji.

W 1852 r. spotykamy go w Lyonie i w Dijon. W latach 1853—1856 był po raz pierwszy w Stanach Zjednoczonych. Pracował jako nauczyciel w prywatnej szkole polskiej. Jednak to zajęcie nie odpowiadało mu, myślał o studiach medycznych lub o kursach księgowości, zaczął nawet prywatnie studiować medycynę w Port Richmond. W drugiej połowie 1856 r. powrócił do Francji do Dijon, gdzie wkrótce ożenił się z Henriette Eldess. W latach 1863—1865 przebywał znów w Stanach Zjednoczonych (Nowy York) wraz z rodziną (żoną i dwójkiem dzieci: Władysławem i „Nelly”). Próbował podjąć na nowo studia medyczne, lecz musiał je przerwać ze względu na zaangażowanie w prace społeczne. Był sekretarzem Komitetu Centralnego w Nowym Yorku i redagował jego organ „Echo z Polski”. Brał też udział w różnych akcjach mających na celu propagandę sprawy polskiej w społeczeństwie amerykańskim. Na tym polu współpracował z przedstawicielem starej emigracji polskiej w Ameryce Henrykiem Kałusowskim. W połowie 1865 r. powrócił do Francji i osiadł w Dijon, ale jeszcze jakiś czas wahał się, czy nie powrócić do Ameryki. Ostatecznie pozostał w Dijon i był przedstawicielem jednego z francuskich domów handlowych (Chausson, handel win ?) na teren Anglii, dokąd często wyjeżdżał. Myślał też o innych imprezach handlowych, przez pewien czas miał w Dijon hotel. W czasie trzech bitew o Dijon (październik 1870 — styczeń 1871) i okupacji miasta przez Prusaków, był w Dijon, ale — jak można sądzić z jego listów — nie brał czynnego udziału w walkach (wbrew twierdzeniu J. Borejszy). Jest ślad, że próbował nawiązać kontakt z G. Garibaldim i oddziałać na jego stosunek do Anglii i Ameryki (list do Bosaka z 14 stycznia 1871). W tym chyba dopiero okresie poznał Bosaka, od razu jednak on i jego żona powzięli dla Haukego szczerą sympatię. W chwili śmierci Bosaka Jaworowski znajdował się w Bordeaux. Jego żona pierwsza przesłała Marii Hauke wiadomość o śmierci męża i szczegóły zgonu, zajmowała się pogrzebem generała w Dijon, a Jaworowski przewiózł następnie jego zwłoki do Genewy (7—12 lutego 1871). Później obydwójce Jaworowscy utrzymywali bardzo serdeczny kontakt z Marią Hauke, troszcząc się o sprawy jej i dzieci, a także o uczczenie pamięci generała (starania o wzniesienie pomnika na miejscu gdzie poległ, uroczystości rocznicowe, zabiegi o odzyskanie szabli kaukaskiej, pomoc w staraniach o uzyskanie dla Marii Hauke pensji wdowiej od rządu francuskiego itp.). Nie ma śladów szerszej działalności społecznej Jaworowskiego w tym czasie. Jedyne w 1883 r. był członkiem Rady Administracyjnej Zakładu św. Kazimierza w Paryżu. Zmarł w kwietniu 1883 r. w Juvisy.

W literaturze lakoniczne wzmianki o R. Jaworowskim dają: J. Borejsza, *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*, Warszawa 1966, s. 87 n. i F. Stasiak, *Polska emigracja polityczna w Stanach Zjednoczonych Ameryki 1831—1864*, Warszawa 1973, s. 266. Wyżej przytoczone szczegóły czerpano głównie z listów R. Jaworowskiego do dr Aleksandra Grabowskiego, emigranta polskiego osiadłego koło Dijon, z lat 1852—1875 (BNar., sygn. 2918, s. 138—199), z listów Henryka Kałusowskiego do R. Jaworowskiego z lat 1863—1869 (BNar., sygn. IV 8920 i IV 8924) oraz korespondencji Jaworowskich z Bosakiem, szczególnie z Marią Hauke (BNar., AH sygn. III 9637, t. 2).

Artykuł J. Jaworowskiego o Bosaku w „Progrès de la Côte d’Or” — BNar., AH sygn. IV 9627.

⁵ BNar., AH sygn. III 9612, k. 59—60.

I śmierci. Ślady korzystania ze spuścizny bosakowskiej znajdujemy w jego korespondencji z Marią Hauke i ks. Salomeą San Cataldo⁶. Ledeuil d'Enquin starał się również na własną rękę gromadzić materiały na temat Bosaka i jego rodziny. Tak np. zdobył szczegółowe relacje dotyczące śmierci generała od uczestników walk pod Dijon i niemal naocznych świadków tego wydarzenia kapitanów d'Anglès i Ardenne⁷, a Władysław Kornel Zieliński z redakcji „Wielkiej Encyklopedii Ilustrowanej” przesłał mu materiały genealogiczne dotyczące rodziny Hauke⁸. Rezultat tych zabiegów był podwójny. W 1892 r. 19 stycznia w związku z rocznicą śmierci generała opublikował Ledeuil szczegółową, nową relację o jego śmierci. Ukazała się ona w „Le Progrès” i wielu innych dziennikach francuskich, a następnie w postaci broszury: „La mort du général Bosak de l'Armée des Vosges”, (Paris 1892)⁹. W rok później została opublikowana druga broszura Ledeuil d'Enquina: „Le général Bosak comte de Hauke” (Paris 1893), omawiająca szeroko udział Haukego w wojnie francusko-pruskiej, natomiast inne okresy jego życia zostały tu naszkicowane zaledwie w kilku zdaniach. Broszurę tę autor przesłał Marii Hauke i uzyskał od niej, podobnie jak i od ks. Salomei San Cataldo pozytywną ocenę swej pracy. O gruntownym podejściu Ledeuila do postawionego sobie zadania świadczy sporządzone przez niego zestawienie bibliograficzne dotyczące walk pod Dijon¹⁰.

Nie skorzystali natomiast ze spuścizny Bosaka inni jego wcześnie biografowie: Calemard („Bosak-Hauke”, Marsylia-Paryż 1871) i Władysław Sabowski („Pamiętka dla rodzin polskich. Józef Hauke-Bosak”, Kraków 1871). Sabowski, interesując się głównie powstańczą działalnością generała, usiłował — jak się wydaje — za pośrednictwem Władysława Platera dotrzeć do Marii Hauke, ale uzyskał jedynie faksymile podpisu Bosaka¹¹. Adam Lew Sołtan, przesyłając wdowie broszurę Sabowskiego (z dedykacją Zygmunta Kolumny-Aleksandra Nowoleckiego) prosił ją o nadesłanie sprostowań i uzupełnień, które mogłyby posłużyć do nowego wydania (list z lipca 1871 r.)¹².

Obok tych popularnych biografii Bosaka spotykamy w jego spuście interesujące wzmianki o innych, mniej znanych, pracach biograficznych. M.in. zachowały się listy do Marii Hauke Williama Plaisant, sekretarza Szkoły Sztuk Pięknych w Marsylii. W trzech listach (z 22 lutego, 3 marca i 7 kwietnia 1871) pisze on o broszurze biograficznej, którą przesyła Marii Hauke, prosząc o szczegóły, które można by wykorzystać w drugim wydaniu i dziękuje za przesłane materiały¹³. Należało by sądzić, że broszura W. Plaisanta rzeczywiście ukazała się, tym bardziej, że chyba do niej odnosi się wzmianka w liście Wł. Platera z 27 lutego 1871: *Je lirai avec le plus grand intérêt le (!) brochure publiée à Marseille*¹⁴. Tymczasem takiej broszury nie zna żaden z biografów Bosaka, nie znalazłam jej też w katalogach większych bibliotek polskich, ani w Bibliothèque Nationale w Paryżu. Może bardziej szczegółowe poszukiwania na terenie Francji wyjaśniłyby sprawę.

Bardzo interesujący jest też znajdujący się w naszym zespole szczegółowy, rękopiśmienny konspekt większej pracy biograficznej o Bosaku, opatrzony na marginesie drobniagowymi, pisanymi inną ręką niż tekst zapytaniami i uwagami, które mówią

⁶ BNar., AH sygn. III 9612, k. 86—87, 89—90: listy Ledeuil d'Enquina do Marii Hauke i Salomei San Cataldo z lat 1891—1893 (w odpisach François Mange'a).

⁷ BNar., AH sygn. III 9612, k. 78—85.

⁸ BNar., AH sygn. III 9612, k. 93—101.

⁹ BNar., AH sygn. III 9629 (3).

¹⁰ BNar., AH sygn. III 9612, k. 102.

¹¹ BNar., AH sygn. III 9637, t. 3, k. 88: Wł. Plater do Marii Hauke, list z 18 lutego 1871, w którym prosi o materiały biograficzne do broszury mającej się ukazać w Krakowie; BNar., AH sygn. III 9637, t. 3, k. 55—56: Al Nowolecki do Marii Hauke, 8 marca 1871.

¹² BNar., AH sygn. III 9637, t. 3, k. 136 nn.: Adam Lew Sołtan do Marii Hauke, listy z 2 i 12 lipca 1871 r.

¹³ BNar., AH sygn. III 9637, t. 3, k. 78—83: W. Plaisant do Marii Hauke.

¹⁴ BNar., AH sygn. III 9637, t. 3, k. 93.

o źródłach do poszczególnych rozdziałów, a odnoszą się niewątpliwie do materiałów w Archiwum rodzinnym generała (zwłaszcza do korespondencji)¹⁵. Niestety nie udało się rozszyfrować autorstwa tego konspektu.

W późniejszych latach nastąpiła przerwa w biografistyce gen. Haukego natomiast archiwum rodzinne rozrastało się. Maria Hauke, jej dzieci¹⁶ i wnuki, wnieśli tu własne papiery, a niektórzy z nich przejawiali specjalne zainteresowania dla archiwaliów rodzinnych i gromadzili je drogą planowego kolekcjonerstwa. Tu należy wymienić najstarszą córkę Bosaka Marię, a przede wszystkim jej męża: François Louis Mange'a (1856—1931), który zbierał materiały dotyczące Bosaka i prac nad jego biografią. Uzyskał on od rodziny Jaworowskich, a następnie (w 1912 r.) od Ledeuil d'Enquina ich korespondencję oraz inne papiery, szczególnie odnoszące się do śmierci, pogrzebu Haukego i poszukiwania szabli kaukaskiej (m.in. znalazła się tu wspomniana relacja d'Anglès). François Mange otrzymał te materiały w oryginałach (świadczą o tym jego notatki i spisy), a w razie braków uzupełniał je własnoręcznymi odpisami (np. listy Marii Hauke i Salomei San Cataldo do Ledeuil d'Enquina)¹⁷. Być może wiele innych listów na temat śmierci Bosaka i późniejszej sytuacji jego rodziny znalazło się w zespole w wyniku kolekcjonerskich zamiarów Fr. Mange'a (sygn. 9612, szczególnie korespondencja genewskiego adwokata Ambery, przyjaciela rodziny Hauke).

Po śmierci siostry Haukego ks. Salomei San Cataldo (zm. w 1891 r.) Mange'owie otrzymali z Palermo znajdujące się tam papiery rodzinne, m.in. listy Józefa Henryka Hauke (ojca Bosaka), które Salomea odziedziczyła po matce (zmarła w 1874 r. u córki w Palermo)¹⁸. Fr. Mange interesował się nie tylko Bosakiem, ale i jego przodkami: stryjem Maurycem i ojcem Józefem Henrykiem (zm. w 1837 r.). Sam zbierał też materiały źródłowe odnoszące się do gen. Maurycego Hauke, a zwłaszcza kierowanej przez niego obrony Zamościa w 1813 r. Zachowały się wypisy Mange'a z akt francuskiego Ministerstwa Wojny dotyczące tych wydarzeń, a szczególnie z prowadzonego przez gen. Maurycego Hauke drobiazgowego dziennika oblężenia fortecy. Miał też Mange dwie publikacje odnoszące się do tego okresu życia Maurycego Hauke (H. Eile, „Dzieje administracji w wojsku Księstwa Warszawskiego. Oblężenie Zamościa w 1813 r.”, Zamość 1927 oraz K. Giełniewski, „Ofiara nocy listopadowej”, Warszawa 1920). Być może Fr. Mange gromadził te materiały z myślą o rehabilitacji M. Haukego, który wszak zginął z rąk podchorążych w noc listopadową¹⁹.

Od Ludwika Hauke (wnuczka Maurycego, 1844—1930) otrzymali Mange'owie rękopis jej niepublikowanej biografii Józefa Henryka Hauke (ojca Bosaka): „Le général

¹⁵ BNar., AH sygn. III 9629 (6): „Życie i zgon Bosaka”.

¹⁶ J. Hauke Bosak zostawił trzy córki: Marię (1865—1943, zam. Mange), Jadwigę (1866—1952, zam. de Charrière), Karolinę (1867—1927, zam. Solman-Malmoe) oraz syna Maurycego Józefa (1869—1950 — bezdzietny).

¹⁷ BNar., AH sygn. III 9612 (na k. 86—90 odpisy robione przez Mange'a).

¹⁸ Pôr. notatka Fr. Mange'a: BNar., AH rkps III 9643 (na końcu tomu, karta niefoliowana) „Documents provenant de Palermo: Correspondance du G-al Joseph Hauke. Correspondance du Comte Joseph Hauke. Correspondance de la Princesse Julie de Battenberg. Documents divers, brochures etc. sur Bosak”.

¹⁹ BNar., AH sygn. III 9644: Materiały dotyczące gen. Maurycego Hauke, zebrane przez F. L. Mange'a. Odpis (poświadczony) dziennika oblężenia Zamościa zachował się w zbiorach Biblioteki Ordynacji Zamojskiej (dziś w BNar., sygn. BOZ 1747). Apologetyczna biografia M. Haukego napisała wnuczka — Ludwika (córka Aleksandra i Zofii Hauków): *Le général Maurice comte de Hauke. Souvenir posthume*, Petersburg 1886. Dziennik oblężenia Zamościa z 1813 r. oraz księgę minut Maurycego Hauke z 1807 r. opublikował Aleksander Rembowski (*Spadek piśmienniczy po ge. Maurycem Hauke*, Warszawa 1905), prawdopodobnie na podstawie rękopisu Bibl. PAN w Krakowie, sygn. 699. Rembowski chyba również miał na celu rehabilitację Maurycego Hauke. Dziękowała mu za to Ludwika Hauke w liście z 21 grudnia 1904 (BNar., sygn. 8324, k. 25—26).

Joseph Henri comte de Hauke", 1903 r., 2 tomy, dedykowany córkom Bosaka i jego wnukom — Cezarowi i Rolandowi Mange'om²⁰. Praca Ludwika Hauke, o charakterze wybitnie apologetycznym, oparta była (wg informacji autorki) na tradycji rodzinnej, a także na materiałach z własnego archiwum rodzinnego, które dziś, jak się wydaje, nie istnieje. Było to niewątpliwie archiwum t.zw. polskiej linii rodziny Hauke, wywodzącej się od Aleksandra (syn Ludwika) i Zofii (córka Maurycego) małżonków Hauke. Z materiałów tego archiwum Ludwika Hauke przytacza wiele odpisów. Jest to korespondencja, głównie Józefa i Maurycego Hauków, z rodzicami, rodzeństwem, dziećmi, oraz nieco dokumentów wojskowych z epoki napoleońskiej i Księstwa Warszawskiego. Są to wszystkie cenne materiały zastępcze uzupełniające szwajcarskie archiwum rodzinne Hauków. Niektóre z tych dokumentów i listów są opublikowane w pracach Ludwika Hauke oraz Al. Rembowskiemu poświęconych gen. Maurycemu Hauke²¹. Biografię Józefa Henryka Hauke Fr. Mange opatrzył uwagami odnoszącymi się do materiałów źródłowych (np. k. 36, 72, 82 w t. II) oraz dołączył do niej późniejsze wycinki prasowe.

Fr. Mange interesował się również genealogią własnej rodziny — Mange'ów (rodzina kupiecka ze szwajcarskiego miasteczka St. Gallen) i zgromadził bogate materiały biograficzne z tego zakresu²². Poza tym przejawiał widoczną sympatię i zainteresowanie Polską, o czym świadczy bogaty zbiór materiałów dotyczących sprawy polskiej w okresie pierwszej wojny światowej i przygotowań do konferencji wersalskiej w 1919 r. (brozury, druki ulotne, czasopisma, wycinki prasowe itp.)²³.

W ostatnim okresie istotną rolę w pomnażaniu i scalaniu archiwum szwajcarskiego Hauków odegrał starszy syn Mange'ów César Mange de Hauke (1900—1965), historyk, antykwariusz, właściciel galerii sztuki w Nowym Yorku. Interesował się on żywo genealogią rodziny Hauke i w 1956 r. korespondował z genealogiem zachodnoniemieckim z Bonn Adalbertem Brauerem, który przesłał mu wyniki swych badań nad początkami tej rodziny, obalając tezę o szlachecko-flamandzkim jej pochodzeniu i udowadniając, że była to drobnomieszczańska rodzina niemiecka z Moguncji²⁴. W odpowiedzi Cesar Mange deklarował gotowość udostępnienia Brauerowi bogatych materiałów dotyczących t.zw. polskiej epoki rodziny Hauke²⁵.

Drugą pracę genealogiczną o rodzinie Hauke opublikował Constantine Stackelberg (prawnuk Maurycego Hauke): „Genealogy of the Hauke Family” (Washington 1955), uwzględniając już wyniki badań A. Brauera. Egzemplarz tej pracy przesłał z dedykacją Césarowi Mange, który ją opatrzył uzupełniającymi uwagami²⁶.

César Mange nie tylko gromadził papiery rodzinne, lecz był pierwszym, który rozpoczął ich segregowanie i porządkowanie, nie wiemy jednak jak daleko doprowadził te prace, bowiem nie pozostawił żadnego ich śladu na piśmie. Po jego śmierci (nie żonaty) całość, a w każdym razie zasadnicza część zbiorów, przeszła w ręce jego bratanicy, a prawnuczki Bosaka, pani Marie Claude Erskine, jako matki małoletniego Clive Erskine, jedyne go męskiego potomka generała²⁷. To pokolenie nie wniosło już tu swoich papierów.

²⁰ BNar., AH sygn. II 9645.

²¹ Por. wyżej przyp. 19. Ponadto Ludwika Hauke opublikowała z archiwum rodzinnego młodzieńczą i narzeczeńską korespondencję swych rodziców: Aleksandra i Zofii (*Pamiętki rodzinne*. Zebrała L. H., Warszawa 1884).

²² BNar., AH sygn. IV 9642.

²³ BNar., AH sygn. IV 9646.

²⁴ BNar., AH sygn. IV 9648. Na wyniki badań A. Brauera powołuje się też G. Rhode z Moguncji w liście z 9 lipca 1962 r. do redakcji *Polskiego Słownika Biograficznego*, w którym prostuje mylne poglądy na początki rodziny Hauke, występujące w biogramach członków tej rodziny (por. E. Kozłowski, *Generał Józef Hauke-Bosak*, Aneks A, s. 425—426).

²⁵ BNar., AH sygn. IV 9648, k. 29 (list z 21 sierpnia 1856 r.).

²⁶ BNar., AH sygn. II 9649.

²⁷ Informacje p. doc. J. Borejszy.

Tak ukształtowane, bogate szwajcarskie archiwum rodziny Hauke nie było dostępne dla badań naukowych. Nie znali go ani biografowie Bosaka, ani historycy interesujący się przed II wojną polską lewicą emigracyjną. Jedyńie w 1924 r. dotarł do tych zbiorów Kazimierz Gielniewski, jak sądzi Kozłowski, dzięki osobistym kontaktom z synem Bosaka Józefem Maurycym (zm. w 1950 r.)²⁸. Jednak w swej biografii Bosaka („Bohater Polski i Francji. Generał Bosak-Hauke”, Warszawa 1925) wykorzystał tylko listy Bosaka do matki z Kaukazu, publikując ich fragmenty. Ograniczył się zresztą do okresu repolonizacyjnego i powstańczego życia generała, a działalność emigracyjną zaledwie naszkicował (podobnie jak Sabowski).

Nie korzystał również ze zbiorów szwajcarskich najpoważniejszy biograf Bosaka z okresu międzywojennego Józef Żmigrodzki. W swym studium poświęconym generałowi²⁹ zajął się przede wszystkim pomijanym dotychczas okresem emigracyjnym życia Haukego, szczególnie jego działalnością publicystyczną (tak sam określił cel swego artykułu). Oparł się na źródłach drukowanych (publikowane pisma Bosaka, czasopisma, broszury i druki ulotne emigracyjne), a także na zbiorach rękopiśmiennych, głównie korespondencji, Muzeum Narodowego w Rapperswilu. Informacje o materiałach bosakowskich w zbiorach rapperswilskich możemy dziś zerpać z katalogu opracowanego w okresie międzywojennym przez H. Więckowską i A. Lewakę³⁰. Dla nas największe znaczenie ma rękopis sygn. 885, pochodzący ze zbiorów Władysława Platera, którego znaczną część stanowiła spuścizna J. Haukego. Były to minuty, kopie, oryginały listów i innych aktów (rozkazy, odezwy itp.) pisanych przez Bosaka w okresie emigracyjnym (katalog wymienia tu 152 listy i dokumenty) oraz listy otrzymywane przez niego (20 listów). Świadczy to, że spuścizna Haukego, aczkolwiek zasadniczo pozostała w rękach rodziny, uległa jednak pewnemu rozproszeniu. Dalsze części sygn. 885 stanowiły listy do Platera w sprawach Haukego i jego rodziny oraz materiały odnoszące się do jego śmierci i pogrzebu (63 listy z lat 1866—1873). Listy i inne pisma Bosaka znajdowały się w zbiorach rapperswilskich w papierach wielu działaczy emigracyjnych (Ludwik Mierosławski, Agaton Giller, Aleksander Gutry, Seweryn Elżanowski, Leon Zienkowiec i in.), w archiwach Rządu Narodowego i Komitetu Reprezentacyjnego, a wreszcie w papierach różnych drobniejszych organizacji i instytucji emigracyjnych (np. Komisja Tymczasowa Emigracji Polskiej 1870/71, Komisja Pomocy Naukowej Uczącej się Młodzieży, Towarzystwo Polskie „Kościuszko” w St. Gallen i in.).

Na materiałach rapperswilskich oparły się też inne prace historyków polskich okresu międzywojennego zajmujące się dziejami lewicy polskiej emigracji postyczniowej, z których każda musiała uwzględnić w jekiejś mierze działalność emigracyjną Bosaka (prace Marii Złotorzyckiej, Edmunda Oppmana, inne prace Żmigrodzkiego, wszystkie publikowane w „Niepodległości”)³¹. Daleko jednak było do wyczerpania materiałów rapperswilskich w tym zakresie w chwili, gdy uległy one zagładzie w czasie ostatniej wojny.

Okres powojenny przyniósł zrozumiałą wzrost zainteresowania historyków lewicą emigracyjną, a na tym tle postacią Hauke-Bosaka, mamy tu na myśli prace C. B o-

²⁸ Por. *Nieznane listy Jarosława Dąbrowskiego*, wyd. E. Kozłowski, PH t. LX, 1969, z. 1, s. 130 oraz E. Kozłowski, *Generał Józef Hauke-Bosak*, s. 8 (wstęp).

²⁹ J. Żmigrodzki, *Józef Hauke-Bosak*, „Niepodległość” t. VIII, 1933, s. 173—205.

³⁰ *Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej. Zbiory Biblioteki Rapperswilskiej t. I i II* (sygn. 1—2299), Warszawa 1929—1938.

³¹ J. Żmigrodzki, *Zjednoczenie Emigracji Polskiej po r. 1863*, „Niepodległość” t. XI, 1935; M. Złotorzycka, *Ideologia Ogniska Republikanckiego Polskiego (1867—1870)*, „Niepodległość” t. XII, 1935; też e, *Projekty powstańcze J. Dąbrowskiego w latach 1866—1870*, „Niepodległość” t. X, 1934; też e, *Towarzystwo Wojskowych Sprzysięgłych*, „Niepodległość” t. X, 1934; E. Oppman, *Zamary powstańcze w 1865 r.*, „Niepodległość” t. IX, 1933.

bińskiej, J. Borejszy, F. Romaniukowej, K. Wyczańskiej³². Musiały one, wobec zniszczenia podstawowych źródeł rapperswilskich, oprzeć się na źródłach pośrednich, zastępczych, znajdujących się w kraju (zwłaszcza papiery różnych działaczy emigracyjnych w Bibliotekach Jagiellońskiej, PAN w Krakowie, Kórnickiej, Ossolineum i in.) i za granicą (Biblioteka Polska w Paryżu, archiwa radzieckie, francuskie, szwajcarskie)³³. Dla postaci Bosaka szczególne znaczenie mają niektóre pozycje rękopiśmienne w zbiorach Biblioteki Narodowej, pochodzące ze zbiorów Aleksandra Czołowskiego, nie znane w okresie międzywojennym, a w 1949 r. nabyte przez Bibliotekę. Są to głównie materiały zgromadzone przez Agatona Gillera, wśród których znalazł się fragment spuścizny Bosaka (nowy dowód jej rozproszenia), tym razem z okresu powstania. Są to: oryginały, (niekiedy druki) bruliony, minuty rozkazów, raportów, korespondencji Bosaka z Rządem Narodowym i z podkomendnymi (sygn. 6507). Ponadto Giller, pracując nad historią powstania, sam sporządził notaty, wyciągi, lub pełne odpisy papierów bosakowskich (sygn. 6507, 6546). Są to cenne materiały zastępcze (m.in. odpis krótkiej autobiografii J. Haukego). Również ze zbiorów Gillera pochodzą: wspomnienia, pamiętniki oraz fragmenty papierów wojskowych niektórych podkomendnych Bosaka, częściowo publikowane (Kopernicki, Junosza, Kalita)³⁴. Pewnym uzupełnieniem materiałów bosakowskich w Bibliotece Narodowej są notatki genealogiczne dotyczące rodziny Hauke oraz pojedyncze listy przedstawicieli tej rodziny, trafiające się w niektórych spuściznach³⁵. Wszystkie te materiały zostały wykorzystane przez Stefana Kieniewicza, autora pierwszego powojennego, zwięzłego zarysu biograficznego Hauke Bosaka w „Polskim Słowniku Biograficznym”³⁶.

Prawdziwy przełom w biografistyce bosakowskiej przyniosła dopiero wspomniana na wstępie obszerna monografia pióra Eligiusza Kozłowskiego. Autor w pierwszej wersji swej pracy oparł się wyłącznie na opracowaniach i źródłach drukowanych, uzupełniając je materiałami rękopiśmiennymi z archiwów radzieckich³⁷. Jednak w końcowej fazie Kozłowskiemu udało się nawiązać kontakt z rodziną jego bohatera, najpierw (1968 r.) z mieszkającą w Krakowie wnuczką generała p. Marią Moszczeńską (córką Karoliny z Hauków Solman de Malmoe). Wykorzystał znajdujący się w jej ręku drobny fragment spuścizny Bosaka, pochodzący niewątpliwie

³² C. Bobińska, *Ideologia rewolucyjnych demokratów polskich w latach 60-tych XIX w.*, Warszawa 1956; J. Borejsza, *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*, Warszawa 1966; F. Romaniukowa, *Liga Pokoju i Wolności na tle ruchów spolecznych XIX w.*, Warszawa 1964; K. Wyczańska, *Polacy w Komunie Paryskiej*, Warszawa 1971.

³³ W ten sposób charakteryzuje sytuację w zakresie źródeł C. Bobińska, *Archiwum Zjednoczenia Emigracji Polskiej w Paryżu na tle innych źródeł do dziejów lewicy emigracyjnej po 1864 r.*, KH 1962, z. 1, s. 94 nn.

³⁴ Sygn. BNar. 6508 (Ludwik Zwierzdowski-Topór), 6510 i 6511 (Franciszek Kopernicki), 6505 (Władysław Nowacki-Kopaczyński, Junosza), 6532 (Karol Kalita-Rębajło).

³⁵ Notatki genealogiczne Mariana Sniadowskiego o rodzinie Hauke (sygn. 5587, k. 59); list Aleksandra Hauke (syn Ludwika, 1814—1868) do C. Norwida z 1864 r. (sygn. 6290, k. 57—58); list Aleksandra Hauke (syn Zygmunta i Zofii z Kosteckich) do Brunona Wincentego Korotyńskiego z 1926 r. (sygn. 7284, t. 4, k. 101); list Ludwika Hauke do Ferdynanda Hoesicka, b.d., (sygn. 2719, k. 40); list teje do Aleksandra Rembowskiego z 1904 r. (rkps 8324, k. 25—28); list Zofii Hauke do Jadwigi Łuszczewskiej-Deotymy (sygn. 2668, k. 3—4). Ponadto w zbiorach Biblioteki Narodowej: rozkaz gen. Hauke-Bosaka do kawalerii Korpusu II z 8 lutego 1864 (sygn. 8328, k. 18, ze zbiorów Biblioteki Ordynacji Krasieńskich); list Bosaka do zecerów Drukarńi Komitetu Reprezentacyjnego Rządu Narodowego w Zurychu z 1867 r. (sygn. 7020, k. 96—97, z papierów A. Gillera).

³⁶ PSB t. IX, s. 304 n. Cytowana tu jest błędnie sygnatura spuścizny Hauke-Bosaka w BNar. (rkps 5549 zamiast 6507). Ponadto przyjęto tu, na podstawie autobiografii, datę urodzenia Bosaka: 19 września 1834 r., podczas gdy na podstawie korespondencji jego ojca można stwierdzić, że było to niewątpliwie 20 marca 1834 r. Por. E. Kozłowski, *Generał Józef Hauke-Bosak*, s. 17—18, przyp. 15. Cytowany tu list Józefa Hauke do siostry Amelii z 26 marca 1834 por. BNar., AH sygn. V 9601, k. 60—61.

³⁷ E. Kozłowski, op. cit., s. 9—10.

z archiwum szwajcarskiego. Te materiały już w 1968 r. zostały nabyte przez Bibliotekę Jagiellońską (sygn. BJ akc. 197/68 i 198/68), jednak chyba nie w całości. Nie ma tam np. wielokrotnie cytowanego przez Kozłowskiego dziennika Marii Hauke z okresu powstania i emigracji (poza drobnym fragmentem z marca 1864 r.). Za pośrednictwem p. Marii Moszczeńskiej Kozłowski dotarł w połowie 1968 r. do szwajcarskiej spuścizny Bosaka³⁸. Był on pierwszym historykiem, który rzeczywiście wykorzystał te źródła, bowiem — jak widzieliśmy — wcześniejsze próby podejmowane przez biografów Bosaka były dorywcze, fragmentaryczne i nie dawały poważniejszych rezultatów. Kozłowski wykorzystał w miarę możliwości spuściznę J. Haukego, czyniąc z niej podstawową bazę źródłową swej monografii, a jednocześnie przeprowadził pewne niezbędne prace segregacyjno-porządkowe (szczególnie w korespondencji), bez czego nie byłoby możliwe korzystanie ze zgromadzonych materiałów. W ten sposób kontynuował wcześniejsze prace C. Mange'a uwidaczniając wyniki swych ustaleń na obwolutach i teczkach, w które wkładał rękopisy. Doraźnym rezultatem tych prac było opublikowanie przez Kozłowskiego 10 listów Jarosława Dąbrowskiego do J. Haukego z lat 1865—1869, wraz z jednym listem Bosaka do Dąbrowskiego i opracowanym przez Dąbrowskiego projektem sformowania legionu polskiego we Włoszech w 1866 r.³⁹, nieznanym wydawcy listów J. Dąbrowskiego — R. Gerberowi⁴⁰. We wstępie do tej publikacji Kozłowski zasygnalizował istnienie archiwum szwajcarskiego Hauków, opisał swoje prace porządkowe i pobieżnie scharakteryzował jego zawartość (m.in. wymienił ważniejszych korespondentów Bosaka)⁴¹. Jest to pierwsza poważniejsza informacja o tym zespole.

Jak wynika ze wstępu do monografii, E. Kozłowski dotarł ponadto do jeszcze jednego fragmentu archiwum rodzinnego Hauków, znajdującego się w ręku wnuka Bosaka p. Godefroy de Charrière (syn Jadwigi Hauke, ojciec p. Sylwii Darier, zm. w 1971 r.), zamieszkałego też w Szwajcarii (był tam m.in. pamiętnik Marii Hauke, pisany przez nią u schyłku życia, oraz jej korespondencja z Wł. Piaterem), a także do różnych materiałów pośrednich odnoszących się do Bosaka, posiadanych przez różne rodziny pochodzenia polskiego, zamieszkałe w Szwajcarii i we Francji.

Następnym historykiem polskim, który uzyskał dostęp do szwajcarskiej spuścizny J. Haukego był Jerzy Borejsza. Drugą prawniczką generała p. Marie Claude Erskine (córka Rolanda Mange, brata Césara), zamieszkała w Genewie, dowiedziawszy się o jego pracach nad dziejami polskiej emigracji postyczońskiej, zaproponowała mu przyjazd do Genewy i ofiarowanie dla Polski archiwum swego pradziada (są to bezpośrednie informacje doc. J. Borejszy). Było to w 1972 r. Mniej więcej w tym samym czasie historyk szwajcarski Marc Vuilleumier uzyskał zgodę właścicieli archiwum na sporządzenie kserokopii niektórych dokumentów z lat 1864—1871, zwłaszcza odnoszących się do Ligi Wolności i Pokoju. Kserokopie te zostały zdeponowane w Bibliotece Uniwersytetu w Genewie. Na tej podstawie M. Vuilleumier opublikował z obszernym wstępem wszystkie listy G. Mazziniego do Bosaka, L. Bulewskiego i Ogniska Republikańskiego Polskiego, a ponadto kilka ważniejszych listów do J. Haukego, związanych ze sprawami Ligi Wolności i Pokoju (Emile Accollas, Gu-

³⁸ Należy zauważyć, że E. Kozłowski w przypisach do swej pracy nie dość precyzyjnie rozróżnia spuściznę szwajcarską Bosaka (dziś w Bibliotece Narodowej), oznaczoną w zasadzie jako Archiwum Hauków od tego jej fragmentu, który od p. M. Moszczeńskiej wpłynął do Biblioteki Jagiellońskiej (sygnatury akcesyjne BJag. 197/68 i 198/68). W tej dziedzinie często są pomyłki. Tak np. listy J. B. Zaleskiego do J. Haukego, znajdujące się w Bibliotece Jagiellońskiej cytowane są jako Archiwum Hauków, podczas gdy w innych wypadkach cytowane są prawidłowe sygnatury Biblioteki Jagiellońskiej.

³⁹ *Nieznane listy Jarosława Dąbrowskiego*, wyd. E. Kozłowski, PH t. LX, 1969, z. 1, s. 130—143.

⁴⁰ *Jarosław Dąbrowski. Listy*. Zebrał, wstępem i przypisami objaśnił R. Gerber, Warszawa 1960.

⁴¹ *Nieznane listy Jarosława Dąbrowskiego*, s. 130—131.

stav Vogt, Ludwik Mierosławski)⁴². Rzecz jasna, że z chwilą poznania spuścizny Bosaka przez szerszy krąg historyków, największe zainteresowanie wzbudziły listy Mazziniego i Garibaldiego. Toteż Borejsza zezwolił Archiwum Centralnemu w Rzymie na ich zmikrofilmowanie. Ponadto sam wykorzystał listy Mazziniego w artykule „Mazzini e la Polonia”, przytaczając z nich fragmenty⁴³. Borejsza wspomina o pracach Vuilleumiera nad pełną publikacją listów Mazziniego, lecz jego artykuł ukazał się wcześniej, niż praca historyka szwajcarskiego. Ponadto zapowiada opublikowanie w Polsce pełnego wydawnictwa korespondencji Bosaka⁴⁴.

W czasie pobytu w Genewie w sierpniu 1972 r. Borejsza prowadził pewne prace segregacyjno-porządkowe, kontynuując niejako prace C. Mange'a i Kozłowskiego. Dnia 15 sierpnia 1972 r. został spisany dokument, na podstawie którego p. Marie Claude Erskine przekazała archiwum swego pradziada doc. J. Borejszy, z warunkiem umieszczenia zbiorów w jednej z bibliotek polskich i ich udostępnienia oraz zachowania niepodzielności. W skład daru, obok archiwaliów, weszły niektóre pamiątki rzeczowe, a wśród nich najcenniejsze: słynna szabla kaukaska Bosaka oraz medalion z jego wizerunkiem, wykonany w brązie przez zaprzyjaźnionego z Haukiem Teofila Lenartowicza. Zbiory te, umieszczone w kufierku, w którym były przechowywane — według tradycji rodzinnej — od śmierci generała, zostały przewiezione do kraju przez Borejszą przy pomocy dwóch młodych Polaków zamieszkałych w Genewie (Tomasz Falkowski i Andrzej Olechowski). Pierwszą wiadomość o dotarciu spuścizny J. Haukego do Polski i jej przekazaniu Bibliotece Narodowej podał Borejsza w artykule zamieszczonym w czasopiśmie: „Polska” (wersja francuska), gdzie nakreślił krótką biografię generała i opublikował kilka dokumentów z tej właśnie spuścizny⁴⁵.

Przekazanie daru szwajcarskiego Bibliotece Narodowej miało miejsce dnia 9 kwietnia 1973 r., a obszerniejsza informacja o cennym nabytku i jego zawartości ukazała się w „Biuletynie Informacyjnym Biblioteki Narodowej”⁴⁶. Zorganizowano wówczas pokaz cenniejszych fragmentów zbiorów. Nie ulega bowiem wątpliwości, iż jest to najcenniejszy dar, jaki w zakresie rękopisów otrzymała Biblioteka Narodowa w okresie powojennym. Był on również demonstrowany w ramach pokazu darów, jaki zorganizowała Biblioteka Narodowa w 1976 r.

Niemal bezpośrednio po otrzymaniu archiwum rodziny Hauke przystąpiono w Zakładzie Rękopisów Biblioteki Narodowej do jego segregacji, porządkowania i katalogowania, bowiem wszystkie wspomniane wyżej prace porządkowe miały charakter dorywczy, fragmentaryczny i nie pozwalały na udostępnianie materiałów. W trakcie opracowywania zespół dwukrotnie był uzupełniany drobnymi dopływami. W początku 1975 r. P. Tadeusz Szmítkowski z Genewy przekazał dokument dotyczący Aleksandra Hauke, brata Bosaka (świadczenie szlachectwa z 1850 r.). Nieco później doc. J. Borejsza dołączył trochę rękopisów i materiałów ikonograficznych oraz kilka książek, które otrzymał od p. Erskine w czasie następnego pobytu w Genewie, jako uzupełnienie jej daru. Były to: pojedyncze listy z korespondencji Bosaka i jego żony Marii, nieco korespondencji i papierów rodzinnych Mange'ów, czasopisma i wy-

⁴² M. Vuilleumier, *Mazzini, il generale Hauke-Bosak e la Lega Internazionale per la Pace e la Liberta. Un carteggio inedito*, „Movimento Operaio e Socialista” r. XIX, nr 3, 1973, s. 255–286. W chwili gdy ta publikacja ukazała się, spuścizna Bosaka znajdowała się już w Polsce, o czym autor wspomina. Wie również o pracach J. Borejszy nad emigracją postyczniową i wzmiankuje jego artykuł: *Mazzini e la Polonia*, „Il Veltro” XVII, 1973, nr 4–6, s. 589–596, lecz nie zdołał go jeszcze poznać, gdyż artykuł ukazał się niemal jednocześnie z publikacją M. Vuilleumiera.

⁴³ Por. wyżej przyp. 72.

⁴⁴ J. Borejsza, *Mazzini e la Polonia*, s. 593, przyp. 1.

⁴⁵ J. Borejsza, *Légendes et vérités*, „La Pologne” 1973, nr 10.

⁴⁶ „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 1973, z. 2, IV–VII, s. 19–21.

cinki z lat 1870—1906 i wreszcie prace oraz materiały biograficzno-genealogiczne dotyczące rodziny Hauke i rodzin spokrewnionych.

Przy bliższym wniknięciu w zawartość archiwum i jej szczegółowym zestawieniu z tym, co wykorzystał w swej monografii Kozłowski stwierdzono brak niektórych cytowanych przez niego pozycji. Nie są to duże braki (o ile można było ustalić na podstawie przypisów — kilkanaście pozycji), tym niemniej trzeba stwierdzić iż szwajcarskie archiwum Hauków nie dotarło do Biblioteki Narodowej w całości. Brak np. dokumentów nadania tytułu hrabiowskiego Maurycemu i Józefowi Hauke z 1828—1830 r., (jest tylko obwoluta), dokumentu nominacyjnego dla Bosaka na korneta gwardii (z 8 maja 1851 r.), listów Bosaka do Marii Kaczanowskiej z Kaukazu oraz kilkunastu listów i dokumentów z okresu emigracyjnego (np. listy do Wł. Platera).

Podstawową zasadą opracowania zbiorów bosakowskich w Bibliotece Narodowej było utrzymanie ich niepodzielności, zgodnie ze zobowiązaniem podjętym wobec ofiarodawcy. Jednak w ramach Biblioteki Narodowej niektóre pozycje ze zbiorów przekazano do odpowiednich działów Biblioteki, ze względu na ich charakter, właściwy sposób przechowywania i opracowania. Przedmioty o charakterze muzealnym, fotografie i inne materiały ikonograficzne przekazano do Zakładu Ikonografii, mapę Włoch z 1859 r., nie mającą bezpośredniego związku ze spuścizną Bosaka, do Zakładu Kartografii i wreszcie książki w liczbie pięciu (w tym wspomniane publikacje dotyczące Maurycego Hauke) do głównego księgozbioru Biblioteki. Podstawowa część zbiorów pozostała w Zakładzie Rękopisów. Tu podjęto próbę uzupełnienia spuścizny Bosaka otrzymanej z Genewy tymi jej fragmentami, które — jak wspomniano — Biblioteka Jagiellońska nabyła w 1968 r. W październiku 1975 r. przejrano w Bibliotece Jagiellońskiej odpowiednie pozycje akcesyjne (197/68 i 198/68) i ustalono ich bezpośrednią łączność z materiałami znajdującymi się w Bibliotece Narodowej. Są to np. odpowiedzi na listy znajdujące się w Bibliotece Narodowej, ich bruliony lub odpisy, a także dublety druków. Z tych materiałów (z wyjątkiem druków) sporządzono kserokopie (około 200 kart), które rozsegregowano i dołączono do merytorycznej właściwych pozycji w uporządkowanej już spuściznie Bosaka w Bibliotece Narodowej w formie aneksów, nadając im tylko odrębną paginację (A1, A2 itp.). Opracowany w Zakładzie Rękopisów katalog archiwum rodziny Hauke wraz ze spuścizną Bosaka liczy 49 poz. katalogowych (sygn. 9601—9649). Przewidziana jest jego publikacja w jednym z dalszych tomów katalogu rękopisów Biblioteki Narodowej.

Archiwum rodziny Hauke jest dość typowym archiwum rodzinnym, a najistotniejszą jego część stanowi — rzecz jasna — spuścizna osobista gen. Józefa Hauke-Bosaka. Zasadniczo są to rękopisy, ale nie brak i druków (brozury, czasopisma, wydruki, druki ulotne), a także kartografii (mapy związane z działaniami wojennymi Bosaka). Te materiały stanowią integralną część zespołu ze względu na ich treść oraz cechy formalne (np. uzupełnienia, dopiski, uwagi rękopiśmienne). Zespół zawiera materiały z lat 1806—1956, a najwięcej pochodzi z drugiej połowy XIX w. Przeważa język francuski. W porządkowaniu zespołu (formowanie jednostek, ich systematyzacja) zastosowano metodę archiwalną, stosowaną do zespołów rodzinnych czy spuszczonych osobistych (np. w Archiwum PAN). Całość (49 jednostek) usystematyzowano w oparciu o kryteria chronologiczno-genealogiczne⁴⁷, skupiając koło każdej osoby nie tylko własne papiery, ale także zbiory. Można było tak postąpić, bowiem brak było jakichkolwiek innych kryteriów, pochodzących od twórców archiwum, bądź osób je porządkujących. W opisach katalogowych zastosowano typ szczegółowego opisu bibliotecznego, pozwalający dotrzeć do każdego w zasadzie dokumentu oddzielnie. W

⁴⁷ Tablice genealogiczne rodziny Hauke por.: E. Kozłowski, *Generał Józef Hauke-Bosak*, s. 421 oraz S. Majchrowski, *Rodzina Hauke*, Warszawa 1972.

stosunku do naszego zespołu było to w pełni uzasadnione ze względu na szczególną wagę i różnorodność materiałów.

W zespole dało się wyodrębnić kilka grup materiału:

I. Korespondencja i papiery rodziców oraz rodzeństwa Bosaka (sygn. 9601—9606). Szczególnie zwracają uwagę papiery ojca Bosaka — generała Józefa Henryka Hauke związane z jego służbą w wojsku Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego oraz jako adiutanta cesarza Mikołaja I i w wojsku rosyjskim (sygn. 9601). Są to: nominacje, patenty i dyplomy orderowe, rozkazy itp., pozwalające na szczegółowe ustalenia przebiegu kariery wojskowej Haukego oraz naświetlające sprawę jego dymisji z wojska rosyjskiego w 1830 r. i powrót w 1833 r. Tu znajdują się najstarsze w zespole dokumenty (1806—1809) z podpisami: J. H. Dąbrowskiego i ks. Józefa Poniatowskiego, ponadto „Stan służby” oraz „Specyfikacja nominacji i patentów”, wykazująca również dokumenty, które nie zachowały się

Istotniejsze znaczenie mają dwie następne pozycje, obejmujące korespondencję. Są tu 153 listy Haukego do żony Karoliny Steinkeller (sygn. 9602), polsko-francuskie, pochodzące z trzech okresów: 1828—1829 (pobył J. H. Haukego na wojnie rosyjsko-tureckiej wraz z grupą polskich oficerów-obszerników oraz w Petersburgu jako adiutanta carskiego), 1832—1833 (okres powrotu do Petersburga i do służby przy boku cara), 1834—1835 (pobył z carem na manewrach). Brak niestety korespondencji z lat 1830—1831, która niewątpliwie naświetliłaby bliżej stosunek Haukego do powstania oraz sprawę jego misji warszawskiej i dymisji. Listy z tego okresu, sądząc po numeracji roczników, niewątpliwie istniały, lecz nie zachowały się. Korespondencja J. H. Haukego z żoną pozbawiona jest może szerszej perspektywy, daje jednak sporo przyczynków do wojny rosyjsko-tureckiej, życia dworskiego, manewrów, a przede wszystkim ilustruje bardzo serdeczny stosunek wzajemny rodziców Bosaka.

Następna pozycja (sygn. 9603) to listy Józefa Ludwika Hauke-Bosaka i jego starszego brata Aleksandra do matki Karoliny ze Steinkellerów. Te listy (80 listów z lat 1846—1862) pochodzą z okresu pobytu braci w korpusie paziów, ich wspólnej służby wojskowej w pułku huzarów lejbgwardii (do 1855 r.) oraz służby Józefa Hauke w garnizonie petersburskim i na Kaukazie. Listy Aleksandra z 1854—1855 r. pozwalają dokładnie nakreślić itinerarium pułku, w którym służyli bracia, a przede wszystkim ustalić ściśle moment pierwszego zetknięcia się Bosaka z Warszawą, tak ważny w procesie jego repolonizacji (jak sam to później wyznaje⁴⁸), a jednocześnie nie dość jasno uchwycony przez biografów (włącznie z Kozłowskim). Otóż Bosak przybył do Warszawy 26 lutego 1855 r., towarzysząc choremu bratu, który przyjechał tu dla konsultacji lekarskiej, a jednocześnie starał się o dymisję z pułku. W połowie kwietnia Aleksander wyjechał z Warszawy przez Wiedeń do Włoch, gdzie zmarł. Nie wydaje się, by Bosak przebywał wówczas cały czas w Warszawie, raczej przyjeżdżał z Pruzan, gdzie stacjonował z pułkiem i załatwiał sprawę dymisji brata. Oczywiście punktem oparcia dla braci w Warszawie był dom Aleksandrostwa Hauke (Zofia, córka Maurycego i Aleksander, syn Ludwika, małżonkowie Hauke).

Najcenniejsze są jednak listy Bosaka do matki z okresu, gdy opuszczał Petersburg i służył na Kaukazie w pułku stawropolskim walczącym z miejscowymi plemionami góralskimi. M.in. jest tu list pisany z Warszawy w drodze na Kaukaz (10 grudnia 1859), brak natomiast potwierdzenia pobytu Bosaka w tym czasie w Kordylówce, o czym wspomina E. Kozłowski. Listy J. Haukego do matki z Kaukazu są częste, długie, pisane na gorąco, pod wpływem świeżych wypadków i przeżyć. Sta-

⁴⁸ Kopia listu Bosaka do ks. Julii Battenberg z Drezna (7 sierpnia 1862). Pisze tam m.in.: *J'ai pensé la première fois quitter la service lors des mes premières dettes et j'ai senti mon coeur se battre autrement lors de ma première visite à Varsovie et plus tôt encore, lorsque mon frère y a été pour la première fois.* BNar., AH sygn. 9610, k. A1—A4 (kserokopia, oryginał w Bibliotece Jagiellońskiej).

nowią one niemal diariusz walk na Kaukazie, ale przede wszystkim są podstawowym materiałem do charakterystyki Bosaka, jego ówczesnej sytuacji i procesu repolonizacji. Jest w nich wszystko: motywy wyjazdu na Kaukaz (choć nie wyjaśnione ostatecznie), ostra ocena stosunków w armii rosyjskiej na Kaukazie, stosunek do cesarza, do sprawy polskiej i do rodziny, krystalizowanie się poglądów demokratycznych, kłopoty finansowe, a nade wszystko rozterka co do dalszej przyszłości (kontynuowanie służby wojskowej czy dymisja, małżeństwo z Polką i osiedlenie się w Polsce itp.). Te listy, trochę znane z broszury K. Gielniewskiego, dość gruntownie wykorzystał Kozłowski. Wydaje się jednak, że głębsze wniknięcie w nie mogło by wnieść jeszcze dużo nowego. Np. zachował się list z 26 maja 1862 r. z Kordylówki, gdy — bezpośrednio po urlopie z wojska — Bosak bawił tam około miesiąca i oświadczył się Marii Kaczanowskiej. Pobyt ten nie jest znany Kozłowskiemu.

Trzy ostatnie pozycje tej grupy (sygn. 9604—9606) stanowią: papiery matki Bosaka Karoliny Hauke dotyczące losów dzieci (umieszczenie synów w korpusie paziów, córki na dworze carskim), spraw majątkowych i osobistych (m.in. testament na rzecz wnuków, dzieci Bosaka); następne akta odnoszą się do stosunków majątkowych małżonków San Cataldo (m.in. intercyza ślubna); są tu wreszcie dwa dokumenty Aleksandra Hauke, brata Bosaka (świadcstwo szlachectwa 1850 r. i patent na korneta lejbgwardii 1851 r.).

II. Właściwa spuścizna Bosaka wraz z fragmentami jego zbiorów i materiałami jego dotyczącymi (sygn. 9607—9630). Najbogaciej jest tu reprezentowany okres emigracyjny, dla lat wcześniejszych i powstania są tylko przyczynki, choć niekiedy istotne.

Na początku (sygn. 1607) — dokumenty osobiste J. Haukego dotyczące służby w armii rosyjskiej (nominacje, odznaczenia, m.in. pismo cara Aleksandra II przyznające Bosakowi szablę za *chrabrost'*), małżeństwa (metryka ślubna) oraz wyjazdu z żoną do Galicji (paszport z 9 lutego 1863) i pobytu we Lwowie. Z okresu emigracyjnego zachowało się tylko kilka dokumentów osobistych związanych z udziałem Bosaka w różnych stowarzyszeniach i organizacjach. Ponadto znajdują się tu jego rachunki osobiste (sygn. 9608).

Dalsze sygnatury (9609—9613) obejmują korespondencję J. Haukego oraz listy różnych osób dotyczące spraw Bosaka i jego rodziny — w sumie około 600 listów. Na początku mamy wzajemną korespondencję Józefa i Marii Hauków z lat 1862—1871 (brak tu wspomnianych przez E. Kozłowskiego listów z Kaukazu) oraz korespondencję Bosaka z różnymi członkami rodziny (sygn. 9609—9610). Te listy stanowią jakby kontynuację i uzupełnienie wspomnianych jego listów do matki i przynoszą szczególnie istotne dane dla okresu, gdy w 1862 r., po uzyskaniu urlopu z armii musiał powziąć decyzję co do swej przyszłości. Zachowały się m.in. dwa listy Bosaka do Marii Kaczanowskiej z drugiej połowy 1862 r. Jeden pisany jest w Dreźnie (31 lipca — 1 sierpnia 1862), drugi w Warszawie (10—11 grudnia 1862). W listach tych Hauke nawiązuje do niedawnego pobytu w Kordylówce i daje wyraz uczuciom do Marii. Ale pisze też o swych dalszych planach życiowych (osiedlenie się w Polsce), o trudnościach w kontaktach z matką, z którą spotkał się w Dreźnie oraz o liście kuzynki ks. Julii Battenberg (w załączeniu odpis odpowiedzi). W liście warszawskim zapowiada rychły przyjazd do Kordylówki (jak wiadomo był tam w styczniu 1863 r.). Kozłowski nie cytuje tych listów. Podobnie uszedł jego uwadze niezwykle cenny list Bosaka do ks. Julii Battenberg z Drezna (7 sierpnia 1862), zachowany w odpisie w Bibliotece Jagiellońskiej (kserokopia w Bibliotece Narodowej). Jest to odpowiedź na list Julii, którego wprawdzie nie znamy, ale możemy odtworzyć jego treść. Ks. Julia starała się wszelkimi sposobami odwieść swego kuzyna od porzucenia służby wojskowej operując argumentami nielojalności i zdrady wobec cesarza oraz nieliczenia się z matką i jej wolą. Hauke w odpowiedzi podkreśla swą

lojalność i przywiązanie do cesarza i wyjaśnia, że mimo to o porzuceniu armii myślał już od dawna, ze względu na duże koszty związane ze służbą wojskową i długi. Nie chciał jednak robić tego zbyt gwałtownie licząc się z matką, wobec tego zdecydował się wyjechać na Kaukaz, traktując to jako swego rodzaju przygotowanie dymisji. Jednocześnie stwierdza, że nie może być nielojalny wobec Ojczyzny (a w każdym razie kraju swego ojca) i nie może dłużej znieść dwuznacznej sytuacji. Przy okazji poświęca bardzo ładny ustęp pamięci ojca i stryja Maurycego próbując wyjaśnić motywy ich postępowania w okresie powstania listopadowego. W konkluzji oświadcza, że jeszcze nie podpisał dymisji i ostateczną decyzję uzależnia od pobytu w Warszawie, gdzie chce się zorientować w sytuacji i polityce rządu. List jest pełen napięcia, rozterki i emocji. Jednak wywody Haukego nie przekonały ks. Julii, gdyż jej drugi list z 23 lutego 1863 r., zachowany w oryginale (znany Kozłowskiemu) jest bardzo podobny w tonie. Donosząc kuzynowi w liście, jaki otrzymała w jego sprawie od w. ks. Michała, gwałtownie stara się go skłonić do wycofania podania o dymisję, a jednocześnie prosi o wiadomość co do dalszych planów. List ten przesłała do Warszawy na ręce Aleksandra Hauke z prośbą o doręczenie Bosakowi, bowiem nie wiedziała, gdzie ten przebywa (był wówczas we Lwowie).

W identycznym kierunku oddziaływała na Haukego matka, o czym świadczą jej dwa listy: z 26 listopada 1862 i z 23 stycznia 1863 r. (drugi dobrze znany biografom Bosaka, potępiający jego małżeństwo). Z jak silną dezaprobatą przyjmowała matka decyzje życiowe syna, świadczy fakt, że jeszcze jej list z 10 czerwca 1865 r. z Palermo zawiera potępienie jego udziału w powstaniu. Mimo to w chwili przekraczania granicy Galicji z Królestwem na czele oddziału powstańczego 23 października 1863 r. Bosak zwraca się właśnie do matki z prośbą o błogosławieństwo (ten list zachował się w odpisie Marii Hauke w Bibliotece Jagiellońskiej, kserokopia w Bibliotece Narodowej).

W zupełnie przeciwnym kierunku starała się wpłynąć na Bosaka siostra Marii Hauke, Aleksandra Kaczanowska, późniejsza Beyzymowa. Bardzo charakterystyczny jest jej list z listopada 1861 r., w którym wyrzuca mu, w sposób patetyczny i egzaltowany, służbę na Kaukazie, gdzie przyczynił się do ujarznienia wolnych plemion góralskich. Jednocześnie wymownie opisuje nastroje w kraju — manifestacje i żalobę narodową (tego listu nie cytuje Kozłowski). Także późniejsza, emigracyjna (przełom 1864/65 r.) korespondencja Haukego ze szwagierką ma charakter patriotyczny. Bosak stara się korespondować z nią po polsku (są to listy polsko-francuskie). W listach do niej rozważa sprawę polską na tle ogólnoeuropejskim, broni opinii o narodzie polskim, a przede wszystkim z entuzjazmem rozważa projekty polskiej szkoły wojskowej i porusza wiele drobniejszych spraw politycznych. Szczególnie interesujący wydaje się list z 14 grudnia 1864 r.

Cała korespondencja rodzinna Bosaka stanowi, jak się wydaje, cenne źródło do tak bardzo dyskusyjnej i nie do końca jeszcze wyjaśnionej sprawy repolonizacji Bosaka i chyba zasługuje na opublikowanie w wyborze.

W korespondencji rodzinnej znajduje również oświetlenie drugi heroiczny okres życia Bosaka, mianowicie jego walka w obronie Republiki Francuskiej pod komendą Garibaldiego w 1870/71 r. Z tego czasu mamy bogatą (około 50 listów) wzajemną korespondencję generała z żoną. W tych listach, stanowiących niemal dziennik, jest dużo wiadomości wojennych o przebiegu walk, sytuacji na froncie, ludziach itp. Cytuje je Kozłowski, szkicując przebieg działań armii Wogezów. Jednocześnie Bosak w swych listach do żony uzasadnia i broni wobec jej zastrzeżeń, swej decyzji zaangażowania się po stronie Francji. Poza tym listy małżonków przepełnione są wzajemną troską o siebie, o dzieci, kłopotami materialnymi itp. W listach do matki z tego okresu również musiał Hauke bronić swojego wystąpienia po stronie Republiki. Postawa matki i syna okazała się znów krańcowo różna.

Inne listy z korespondencji rodzinnej (Aleksandrostwo Hauke, Kaczanowscy, księstwo San Cataldo) mają już mniejsze znaczenie.

Pod sygnaturą 9611 zgrupowana jest korespondencja Bosaka z różnymi osobami (około 450 listów w 6 tomach). Są to listy przez niego otrzymywane oraz bruliony odpowiedzi często pisane na oryginale otrzymanego listu. Otrzymywaną korespondencję opatrywał Hauke niejednokrotnie uwagami czy komentarzami, które są świetnym odbiciem jego bezpośrednich, często bardzo emocjonalnych reakcji na poruszane zagadnienia. Ta korespondencja pochodzi głównie z okresu emigracyjnego. Wykorzystał ją gruntownie Kozłowski; jest ona podstawowym źródłem dla biografii Bosaka w tym okresie oraz dla charakterystyki jego postaci i działalności. Ale niewątpliwie znaczenie korespondencji generała jest szersze — stanowi ona istotny materiał dla dziejów polskiej emigracji postyczniowej i jej głównych ugrupowań. Są to więc cenne źródła zastępcze w stosunku do utraconych materiałów rapperswilskich. Ponieważ jest to materiał w dużym stopniu znany z monografii Kozłowskiego, więc ograniczymy się tu do bardzo skróconej jego charakterystyki.

Dla okresu działalności powstańczej Bosaka jest tu — jak wspomniano — materiału niewiele, ale i z tej dziedziny są dość istotne przyczynki dotyczące działań wojennych Haukego, organizacji galicyjskiej i nastrojów w Galicji, jego pierwszych kontaktów z emigracją (zjazd drezdeński⁴⁹) oraz zabiegów o wznowienie powstania w połowie 1864 r. Tu można wymienić takich korespondentów jak: Cyriak Akord, Apolinary Kurowski, Aleksander Żuk (Żurkowski ?), Ignacy Maciejowski (Sewer), czy Norbert Nurowski, naczelnik okręgu krakowskiego w maju 1864 r.⁵⁰

Korespondencja z okresu emigracyjnego obejmuje szeroki krąg korespondentów — polskich (krajowych i emigracyjnych) i obcych (Francja, Włochy, Szwajcaria, Niemcy). Jest bardzo wszechstronna — dotyczy rzeczywiście wszelkich „wielkich i małych spraw emigracji” — jak to określa Kozłowski. Są tu listy głównych organizacji i ugrupowań emigracyjnych i międzynarodowych o charakterze demokratycznym, w których Bosak działał lub z którymi miał kontakt (Komitet Reprezentacyjny Rządu Narodowego, Zjednoczenie Emigracji Polskiej, Ognisko Republikańskie Polskie, wchodzące w skład mazzinistowskiej organizacji Alliance Républicaine Universelle, Towarzystwo Demokratyczne Polskie Mierosławskiego, Liga Wolności i Pokoju). Obok korespondencji niejako urzędowej tych organizacji są liczne listy prywatne ich wybitnych działaczy i innych osobistości, poruszające bardzo szeroki wachlarz zagadnień politycznych. Do takich korespondentów należą np.: ks. Kacper Kotkowski, Walery Tomczyński, Laura Czapska, Jarosław Dąbrowski⁵¹, Stanisław Jarmund, Bolesław Świętorzecki, L. Mierosławski, Teofil Jurkiewicz, Giuseppe Mazzini, Ludwik Bulewski, Gustaw Vogt, Jules Barni, Emile Accolas i wielu innych.

Obok tych podstawowych zagadnień programowo-organizacyjnych, w korespondencji Bosaka przewija się wiele ważnych dla kraju i emigracji spraw politycznych, a szczególnie: wojna prusko-austriacka 1866 r., nastroje w związku z tym w Galicji i zabiegi o utworzenie legionu polskiego w służbie włoskiej (Jarosław Dąbrowski, Wincenty Olewiński, Władysław Nowacki-Kopaczyński, „Rokosz”, „Zorza” i in.), wojna francusko-pruska 1870 r., stosunek do niej emigracji i udział w niej Bosaka

⁴⁹ Prawdopodobnie zjazdu drezdeńskiego dotyczy również zachowany w Bibliotece Narodowej (w drobnym fragmencie papierów rapperswilskich) list otwarty (odezwa) Bosaka z 19 maja 1864 r. (bez miejsca) skierowany „Do Szanownych Obywateli byłych obecniemi na zebraniu w dn. 18 b.m. u Ob. H. [lub Hr.] A. G.”, wzywający do zbierania ofiar pieniężnych „dla wspierania prac narodowych w zakresie pod moim kierownictwem powierzonych”. BNar., akc. 10305, k. 7—8.

⁵⁰ E. Kozłowski (op. cit., s. 50 n.) nie rozszyfrowuje dwóch ostatnich autorów listów, podobnie jak i więziennego grypsu J. Maciejowskiego z rkps 9612.

⁵¹ M.in. jest tu jeden list Bosaka do J. Dąbrowskiego, nie publikowany przez E. Kozłowskiego (kwiecień 1866 r.).

(Garibaldi, Giovanni Pantáleo, Seweryn Elżanowski, Jaworowski i in.), organizacja polskiej szkoły wojskowej (Dąbrowski, Edward Żeligowski), prasa emigracyjna (Giller, Bronisław Wołowski) itp. Są to sprawy wymienione tylko przykładowo. Dla układu stosunków emigracyjnych ważne są listy takich korespondentów jak: Dionizy Węglowski, Władysław Plater, Adam Lew Sołtan, Józef Ignacy Kraszewski, Aleksander Stryjeński. Obok tych zagadnień kluczowych wiele miejsca w korespondencji Bosaka zajmują sprawy sytuacji materialnej emigracji. Tu można wskazać listy emigracyjnych instytucji samopomocowych, takich jak Stowarzyszenie Podatkowe czyli Instytucja Czczy i Chleba (sprawy tej organizacji przewijają się szczególnie w listach Józefa Bolesława Zaleskiego), lub Stowarzyszenie Bratniej Pomocy Polaków w Genewie. Liczne są prośby poszczególnych emigrantów o zapomogi, pomoc w uzyskaniu zatrudnienia i potrzebne w związku z tym zaświadczenia. Dowodzi to dużej popularności Bosaka i jego troski o byłych podkomendnych. Szczególnie zajmował się sprawą ciężkiej sytuacji materialnej Karola Kaliły, a także wybitnego działacza Towarzystwa Demokratycznego Wikstora Heltmana.

W korespondencji Haukego z całą wyrazistością występują jego konsekwentne republikańsko-demokratyczne przekonania i żarliwość w ich służbie, wierność w sprawie polskiej i wiara w jej ostateczne zwycięstwo, ale jednocześnie przebija jego autorytatywność i drażliwość oraz dążenie do zajmowania wszędzie pierwszego miejsca. Wyraźnie można też zauważyć duże rozbieżności w ocenie postaci Bosaka i jego działalności. Znana jest jego popularność i uznanie jakim się cieszył, ale pojawiają się również — nieliczne wprawdzie, ale ostre w tonie — oceny krytyczne jego roli tak w powstaniu, jak i w życiu emigracyjnym. Zarzucano mu szczególnie bliskie związki z arystokracją (stronnictwo „Białych”, obóz A. Czartoryskiego) i uleganie jej wpływowi. Przykładowo można tu wymienić listy wspomnianego Zorzy oraz majora Adama Staweckiego, b. podkomendnego Bosaka. Te listy, wraz z odpowiedzią Haukego przesłaną Staweckiemu, gruntownie wykorzystał Kozłowski. Natomiast nieznanym jest list wspomnianego biografą Bosaka Williama Plaisanta do Marii Hauke, w którym referuje różne opinie o nim, z którymi zetknął się w środowiskach emigracyjnych (list z 7 kwietnia 1871 r.)⁸². Z kontrowersyjnymi ocenami spotykały się też prace publicystyczne J. Haukego („La Grève”, „Listy do Gromady”), choć w korespondencji zdecydowanie przeważają oceny pozytywne (np. Edgar Quinet, Louis Blanc, Mazzini), niekiedy wręcz entuzjastyczne.

Bezpośrednie uzupełnienie omówionej korespondencji Bosaka — zarówno rodzinnej jak i obcej — stanowi sygn. 9613, zawierająca wpisywane przez niego do zeszytu b. trudno czytelne bruliony listów do różnych osób, najczęściej tych samych, które występują w podstawowym zespole listów. Zeszyt ten jest o tyle interesujący, iż znajdują się w nim — obok rysunków Marii Hauke, do której zeszyt pierwotnie należał — drobne rysunki piórkami Bosaka, umieszczane na marginesach.

Pod sygn. 9612 została zgromadzona korespondencja różnych osób, głównie dotycząca spraw Bosaka i jego rodziny. Są to przede wszystkim listy związane ze wstąpieniem J. Haukego pod komendę Garibaldiiego, jego śmiercią, pogrzebem oraz zabezpieczeniem losu osieroconej rodziny. Większe grupy stanowi tu: korespondencja przyjaciela rodziny Hauke i opiekuna dzieci — genewskiego adwokata Ambery oraz wspomniana już korespondencja Jaworowskich i Ledeuil d'Enquina.

Kolejną grupę stanowią papiery związane z działalnością powstańcą i emigracyjną J. Haukego (sygn. 9614—9625). Materiały odnoszące się do powstania obejmują na ogół znane druki (rozkazy, instrukcje itp.). Mniej znany jest, zachowany tylko we fragmencie, rękopiśmienny „Rozkaz” Bosaka, zawierający schemat organizacji oddziału powstańczego, pisany w kwietniu 1863 r., a więc jeszcze przed jego

⁸² BNar., AH sygn. III 9637, k. 82—83: W. Plaisant do Marii Hauke, 7 kwietnia 1871 r.

wystąpieniem do walki, z myślą o przedstawieniu Rządowi Narodowemu (por. adnotacja Bosaka na dokumencie)⁵³.

Na uwagę zasługują również materiały rachunkowe (rachunki, asygnaty, pokwitowania) związane z wydatkowaniem sum, którymi w czasie powstania dysponował Hauke. Niestety, jak wynika z monografii E. Kozłowskiego, nie wszystkie wykorzystywane przez niego w Genewie tego typu materiały doszły do Biblioteki Narodowej.

Z okresu aktywności politycznej J. Haukego bezpośrednio po powstaniu (pobyty w Dreźnie, Lipsku) zachowały się dwa dokumenty: adres-odezwa oficerów polskich zgromadzonych w Dreźnie z prośbą do Bosaka o ustanowienie nad nimi zwierzchności wojskowej (Drezno 5 czerwca 1864, oryginał, 49 podpisów) oraz autograf rozkazu Bosaka do komisarzy Rządu Narodowego w woj. sandomierskim, krakowskim i kaliskim, polecający utworzenie zarządów powiatowych pod nazwą Trybunałów Obywatelskich (Drezno 30 maja 1864)⁵⁴.

Materiały związane z działalnością emigracyjną Bosaka odnoszą się przede wszystkim do jego udziału w czterech organizacjach, w których odgrywał ważną rolę. Są to: Komitet Reprezentacyjny Rządu Narodowego, 1865 r. (sygn. 9616), Zjednoczenie Emigracji Polskiej, 1866—1870 (sygn. 9617), Ognisko Republikańskie Polskie, 1866—1868 (sygn. 9619) oraz Liga Wolności i Pokoju, 1867—1871 (sygn. 9620). Materiały te, głównie o charakterze programowym, uzupełniają wspomnianą korespondencję polityczną Bosaka. Sporą ich część stanowią druki (ulotki, broszury, wyścinki prasowe itp.). Są to: memoriały, odezwy, listy otwarte, publicystyka (m.in. broszury zawierające wystąpienia Bosaka na kongresach Ligi Wolności i Pokoju w Genewie w 1867 r. i Lozannie w 1869 r.). Te teksty są na ogół dość dobrze znane, a nawet publikowane⁵⁵. Jednak znaczenie egzemplarzy ze spuścizny J. Haukego podnosi fakt, że niejednokrotnie znajdują się na nich jego komentarze czy uzupełnienia, świadczące o odrębnym, własnym stanowisku w wielu kwestiach. W innych wypadkach spotykamy bruliony czy odpisy odrębnych wersji niektórych dokumentów lub wypowiedzi programowych opracowanych przez Bosaka⁵⁶. Wspomnianych organizacji dotyczy również listy Mazziniego do Bulewskiego⁵⁷ oraz listy i memoriały kapitana Dionizego Węglowskiego odnoszące się zarówno do Zjednoczenia jak i do Ogniska⁵⁸.

Bosak interesował się również wieloma drobniejszymi sprawami życia emigracyjnego. Przykładem tego może być jego ostre wystąpienie w obronie Władysława Platera, zaatakowanego w 1867 r. przez młodzież studencką ze szkoły politechnicznej w Zurychu z powodu apelu do cesarzowej austriackiej Elżbiety o pomoc dla kształcącej się młodzieży (sygn. 9618).

⁵³ Ten dokument omawia E. Kozłowski, op. cit., s. 50.

⁵⁴ Obydwa te dokumenty omawia E. Kozłowski, op. cit., s. 209—210. Odpowiedź Bosaka z 21 maja 1864 r. na apel oficerów była drukowana w prasie emigracyjnej (cytuje ją W. Sabowski).

⁵⁵ Por. J. Borejsza, *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*, Warszawa 1996; F. Romaniukowa, *Radykalni Demokraci Polscy. Wybór pism i dokumentów, 1863—1875*, Warszawa 1960.

⁵⁶ Por. np. Odezwa Komitetu Reprezentacyjnego Rządu Narodowego z 9 marca 1865 (autograf Bosaka z jego adnotacją: „Takę ja zaproponowałem, wystosowano zaś inną”, BNar., AH III 9616, k. 7), lub tzw. „Program Polski” z 12 września 1867 (zasadniczy dokument programowy Ogniska Republikańskiego Polskiego). W spuściznie Bosaka (sygn. III 9619, k. 19—26 i A 3—A 10) znajduje się wersja oficjalna tego drugiego dokumentu (publikowana przez F. Romaniukową) oraz brulion projektu Haukego omówiony przez E. Kozłowskiego (op. cit., s. 320—322).

⁵⁷ BNar., AH sygn. III 9619, k. 9—11.

⁵⁸ BNar., AH sygn. III 9627, k. 5—63: list-memoriał Dionizego Węglowskiego z 18 września 1866, m.in. zalecający kandydaturę Bosaka do władz Zjednoczenia i połączenie z Towarzystwem Demokratycznym Polskim, nie cytowany przez E. Kozłowskiego. Por. też sygn. III 9619, k. 16—17: dwa listy D. Węglowskiego do L. Bulewskiego z 1868 r.

Drobnym przyczynkiem do biografii Bosaka jest jego list-odezwa (brulion), niestety nie datowany (między 1865 a 1867, w którym proponuje utworzenie legionu w służbie partii republikańskiej w Meksyku i załącza swoje warunki. E. Kozłowski pisze wprawdzie o projektach Bosaka wstąpienia w służbę meksykańską, lecz tylko ogólnikowo, na podstawie wzmianek prasowych, a wspomnianego dokumentu nie cytuje⁵⁹.

Wśród prac publicystycznych Bosaka znajduje się egzemplarz „Listów do Gromady” oraz nieco wycinków prasowych i recenzji dotyczących „Listów” i „La Grève”; ponadto broszura „Manuel d'organisation et de combat”, której nie ma w zbiorach bibliotek warszawskich.

Kolejne pozycje spuścizny Bosaka to drugorzędne zbiory prasy i druków emigracyjnych (sygn. 9623, 9624) oraz drobne fragmenty papierów J. Haukego jako dowódcy pierwszej brygady armii Wogezów (sygn. 9625). M.in. mamy tu dwie mapy terenów, na których toczyły się walki, z tym, że na odwrocie jednej z nich znajduje się brulion doniesienia o sytuacji wojennej z 24 października [1870 r.].

Ostatnie pozycje dotyczące Bosaka (sygn. 9616—9630) stanowią materiały związane z jego śmiercią i pogrzebem (m.in. sprawozdanie z subskrypcji na pomnik na cmentarzu w Carouge) oraz wspomniany już zbiór prasy, wycinków, broszur, dotyczących śmierci Bosaka i późniejszych uroczystości rocznicowych, zgromadzony przez Marię Hauke.

Broszury biograficzne Bosaka (sygn. 9629) mają charakter archiwalny: broszura Sabowskiego ma dedykację Zygmunta Kolumny (Nowoleckiego) dla Marii Hauke, a w pracy Gielniewskiego znajdujemy adnotację i uzupełnienia Marii Moszczeńskiej, wnuczki generała. Poza tym zachował się tu wspomniany wyżej konspekt projektowanej (?) biografii.

III. Papiery rodziny Kaczanowskich (sygn. 9631—9633). Stanowią one niejako łącznik między spuścizną Bosaka a papierami jego żony. Są to: papiery osobiste i majątkowe matki Marii, Elżbiety z Bohomolców (sygn. 9631), jej korespondencja rodzinna (sygn. 9632, m.in. kilka listów Bosaka z lat 1864—1865⁶⁰) oraz jej listy (niektóre pisane wspólnie z córką Aleksandrą) do przyjaciółki Marii Legouvé zamieszkałej w Carouge pod Genewą (listy z lat 1866—1872, sygn. 9633).

IV. Papiery Marii z Kaczanowskich Hauke (sygn. 9634—9638). Pod sygn. 9634 znajdują się w wypisach urzędowych wszystkie jej dokumenty osobiste, zgromadzone w związku ze staraniami o przyznanie pensji wdowiej od rządu francuskiego i o naturalizację w Szwajcarii, ponadto zezwolenie na wywiezienie szabli kaukaskiej Bosaka ze Lwowa do Wiednia (18 marca 1864) oraz testament Marii Hauke z 1895 r. w ciekawej formie listu do dzieci (w 3 odpisach).

Ważna jest sygn. 9635, obejmująca fragmenty dziennika Marii Hauke. Uzupełniają one znany Kozłowskiemu dziennik znajdujący się — jak wspomniano — w ręku p. Marii Moszczeńskiej w Krakowie. Autor biografii Bosaka nie wykorzystał jednak naszych fragmentów. Chronologicznie pokrywają się one z głównym dziennikiem, który zaczyna się od kwietnia 1863 r.⁶¹ Dziennik ma zróżnicowaną formę zewnętrzną: luźne składki, notesy, notatki w agendzie kalendarzowej. Zapiski pochodzą z kilku okresów, najwcześniejsze z października-listopada 1861 r. Te mają charakter ogólniejszy, mówią o manifestacjach patriotycznych i nastrojach społeczeństwa na terenach podolsko-ukraińskich. Drugi fragment (maj—wrzesień 1862 r.) o charakterze ściśle osobistym, pozwala bliżej poznać pobyt Bosaka w Kordylówce w maju—czerwcu 1862 r., zakończony oświadczeniami oraz jego drezdeńskie spotkanie

⁵⁹ E. Kozłowski, op. cit., s. 255. List Bosaka: BNar., AH sygn. IV 9621, k. 10—15.

⁶⁰ E. Kozłowski (op. cit., s. 222) błędnie określa te listy jako pisane do matki Karoliny Hauke.

⁶¹ E. Kozłowski, op. cit., s. 41.

z matką. Trzeci fragment, z okresu od marca 1864 do 27 stycznia 1866 r. dostarcza szczegółów dotyczących wyjazdu Marii Hauke ze Lwowa przez Wiedeń do Genewy (znalazła się tam 28 marca 1864) i projektowanego spotkania z mężem oraz uzupełnienia itinerarium Bosaka w ostatnim okresie powstania i bezpośrednio po opuszczeniu Galicji (okres zjazdu drezdeńskiego). Można ustalić, że generał 30 kwietnia był w Dreźnie, między 5—11 maja przebywał w Genewie, a stąd wyjechał do Lipska (nie ma jednak mowy o Dreźnie w tym okresie). Późniejsze zapiski mają już mniej elementów politycznych, chociaż Maria zawsze była dobrze wprowadzona w działalność męża. Świadczą o tym np. wzmianki o Komitecie Reprezentacyjnym Rządu Narodowego, o Bulewskim, o Lidze Wolności i Pokoju itp. Ostatnia część dziennika — to zapiski w kalendarzu z 1869 r. o charakterze osobistym, znacznie mniej interesujące.

Kolejne sygnatury (9636—9637) obejmują korespondencję Marii Hauke — rodziną i różną. Kilka listów, wnikliwie wykorzystanych przez Kozłowskiego, dotyczy okresu powstania (Jarosław Aweyde, adiutant Bosaka, Costa, Gaszyńska, Alfons Seyfried oraz trzy listy bez podpisów). Stanowią one interesujące przyczynki do działań i nastrojów powstańczych Bosaka oraz ujawniają jego próby zobaczenia się z żoną już po opuszczeniu przez nią Galicji. Zasadnicza część korespondencji pochodzi jednak z okresu pobytu Bosaka na froncie w 1870/71 r., jego śmierci i wdowieństwa Marii. Znajdują się tu materiały do postawy i roli Haukego w okresie wojny francusko-pruskiej, szczegóły i echa jego śmierci i pogrzebu⁶². Bardzo liczne listy kondolencyjne, pochodzące zarówno od rodziny i przyjaciół, jak i od osób obcych — Polaków i cudzoziemców — nieraz bardzo wybitnych (Leon Gambetta, Garibaldi, Barni, Mierosławski, Lenartowicz i in.), są jeszcze jednym dowodem popularności J. Haukego. Wiele miejsca zajmuje w listach sprawa sytuacji materialnej osieroconej przez Bosaka rodziny (pomoc doraźna — subskrypcja zorganizowana w kraju i na emigracji, zabiegi o przyznanie Marii Hauke pensji wdowiej). O te sprawy zabiegali: Garibaldi (ofiarował doraźnie 1000 franków), gen. Philippe, Bordonne, Barni, Nathalie Blanchet, Plater, Victor Guichard, deputowany do Zgromadzenia Narodowego i wiele innych osobistości⁶³. Osobne zagadnienie to sprawa testamentu matki Bosaka, Karoliny Hauke i spadku odziedziczonego po niej przez dzieci Haukego. Wyłącznie w tych sprawach pisali: Giorolamo Fitalia, egzekutor testamentu oraz Jean Hirzel, konsul szwajcarski w Palermo, zarządzający majątkiem. Z tą korespondencją wiążą się dokumenty znajdujące się w następnej pozycji (sygn. 9638), dotyczące spraw majątkowych rodziny Bosaka. Jest tu książka kasowa Marii Hauke z lat 1871—1905 (zawiera m.in. wpływy z subskrypcji i z Kordylówki), inwentarz spadku po Karolinie Hauke oraz papiery dotyczące rozliczeń rodzeństwa — dzieci Bosaka z tytułu spadku po ciotce — ks. Salomej San Cataldo (zm. w 1895 r.) i po matce — Marii Hauke (zm. w 1906 r.).

⁶² Tak np. wiele miejsca w korespondencji Marii Hauke zajmuje sprawa zabiegów o odzyskanie stynnej szabli kaukaskiej Bosaka, zabranej z pobojuwiska przez jednego z oficerów pruskich. W tej sprawie korespondowała ona z generałami pruskimi: K. Kettlerem i E. Manteufllem. E. Kozłowski (op. cit., s. 411—412) przytacza dwie wersje dotyczące losów szabli, nie rozstrzygając, która z nich jest prawdziwa. Ostatecznie wyjaśnia sprawę nie wykorzystany przez niego list do Marii Hauke Richarda Weddela, oficera 8 Pomorskiego Pułku Piechoty (BNar., AH IV 9637, t. 4, k. 37—39), który udowodnia, że szablę z pobojuwiska zabrał Barman, nie Regitz i wyjaśnia źródło wątpliwości.

⁶³ Sprawa przyznania Marii Hauke pensji wdowiej od rządu francuskiego napotykała na trudności natury politycznej, bowiem francuskie Zgromadzenie Narodowe, w którym dominowali wersalczyści, było niechętnie nastawione do bojowników armii Garibaldiiego. Stwierdzają to wyraźnie w swoich listach do Marii Hauke L. Gambetta i V. Pellissier. Pisze też o tym Romuald Jaworowski, donosząc Marii Hauke o bytności G. Garibaldiiego w Bordeaux i jego nieudanej próbie przedstawienia jej sprawy w Izbie Deputowanych (List z 8 kwietnia 1871, AH sygn. III 9637, t. 2, k. 97—98). Toteż pensja została przyznana dopiero 31 marca 1872 r.

V. Papiery i zbiory potomstwa Bosaka (sygn. 9639—9649). Obok zbiorów scharakteryzowanych szczegółowo na początku znajdują się tu papiery syna Bosaka inż. Maurycego Józefa Hauke (1869—1950). Są to: dokumenty osobiste, papiery związane z pracą zawodową i służbą wojskową, korespondencja. Następne pozycje to: korespondencja i papiery osobiste córki Bosaka Marii Mange (sygn. 9640), jej męża François Louis Mange'a (sygn. 9642 i 9643) oraz ich syna Césara (sygn. 9647).

Podsumowując, należy raz jeszcze podkreślić, iż archiwum rodziny Hauke jest na pewno najcenniejszym darem, jaki w zakresie rękopisów otrzymała Biblioteka Narodowa w okresie powojennym. Materiały te — jak widać — zostały w dużej mierze spopularyzowane dzięki monografii Kozłowskiego. Biorąc pod uwagę warunki w jakich autor dotarł do szwajcarskiej spuścizny swego bohatera, można stwierdzić, że wykorzystał ją w bardzo szerokim zakresie. Tym niemniej trudno mówić o jej wyczerpaniu, nawet jeśli idzie o biografię i postać Bosaka⁶⁴, nie mówiąc o dziejach emigracji postyczniowej. W tym świetle wydaje się, że najistotniejsze byłoby obecnie zrealizowanie postulowanego przez Borejszą wydawnictwa korespondencji J. Haukego, jeśli nie w całości, to w obszernym wyborze.

⁶⁴ Jedyna, jak dotąd, recenzja książki E. Kozłowskiego pióra M. Tyrowicza, ukazała się w „Przeglądzie Polonijnym” r. 11, 1976, z. 1, s. 189—191. Na marginesie można zauważyć, że M. Tyrowicz niesłusznie zarzuca E. Kozłowskiemu pominięcie zgłoszenia się Bosaka do służby w armii francuskiej nazajutrz po ogłoszeniu republiki (5 września 1870), bowiem autor pisze o tym na s. 368 swej pracy, powołując się na list J. Barniego do Bosaka z 9 września 1870 r.